

Inhoudsopgave

Voorwoord.....3

Inleiding..... 6

Ontwikkeling door de eeuwen heen

Een algemeen beeld..... 7

De vroegste periode.....9

De 14de en vroege 15de eeuw.....16

De verdere 15de en vroege 16de eeuw..... 18

De 16de en 17de eeuw.....19

De 18de eeuw en de belegering van 1747.....21

De 19de eeuw..... 24

De 20ste eeuw.....27

Enkele bijzondere huiscomplexen, eigendoms-
en bewoningssituaties, transportbepalingen en
inboedelverervingen..... 28

Huisbeschrijvingen

Toelichting..... 34

De Meersman, nr. 1..... 36

Het Molenyser of Wapen van Schotland, nr. 3.....37

De Vier Heemskinderen, nr. 5..... 38

De Coomsack, nr. 7..... 40

De Tinnen Pot, nr. 9..... 43

De Bonten Os, nr. 11..... 46

De Rape, nr. 13.....48

Het Swarte Cruys, nr. 15.....49

De Colve, nr. 17..... 50

De Oyevaer en De Tassche, nrs. 19 en 21.....52

Het Gulden Schilt, nr. 23.....59

Het Wijzerke en St. Anthonis, nr. 25.....60

Het Wapen van Engeland, nrs. 27 en 29.....64

De Biecorf, nr. 31..... 66

De Drie Candelaers, nr. 33..... 67

Het Voske, nr. 35.....70

Het Maegdenhoofd en

De Katte, nrs. 37 en 39..... 71

London, nr. 41..... 72

De Draeck en De Scherminckel, nrs. 43 en 45.....74

De Lievevrouwekapel of Korenwaag, nr. 47.....82

De Bruydt op de Trappen, nr. 49.....83

De Moriaen, nr. 2.....85

De Witte Helm en De Tinne Schotel, nrs. 4 en 6.....85

St. Christoffel, nr. 8.....88

De Hertshoorn, nr. 10.....92

De Harpe en Het Cleyn Hoefijser, nrs. 12 en 14.....94

Het Groot Hoefijser, nr. 16.....96

De Pauw, nr. 18..... 97

Woldenburg en Het Groene Woud, nr. 20.....98

De Groene Tente, nr. 22.....100

Het Prieel van Rosen, nr. 24.....102

De Donderbusse, nr. 26.....104

Het Groene Schilt, nr. 28.....105

Het Wapen van Holland, nr. 30.....109

De Voetboog, nr. 32.....110

Het Pansier, nr. 34.....111

De Cleyne Sevensterre, nr. 36.....114

De Grote Sevensterre, nr. 38.....117

St. Meerten, nr. 40.....119

St. Rombout, later De Magdalene, nr. 42.....119

Het Witte Schilt, nr. 44.....126

Het Vliegend Hert, nr. 46.....127

De Timmerman, nr. 48.....128

Het Coninxhoofd, nr. 50.....130

Het Exterken, nr. 52.....132

De Eycke, nr. 54.....134

Oostenryck, nr. 56.....136

De Lievevrouwe- of Gevangenpoort, nr. 60.....141

Lijsten van eigenaren

Toelichting..... 308

De huizen aan de zuidzijde.....309

De huizen aan de noordzijde.....322

Verklarende woordenlijst..... 324

Register.....326

Verantwoording van de

afbeeldingen.....328

3. De 14de en vroege 15de eeuw

Als beginpunt van de hierna te schetsen ontwikkeling dient de grote stadsbrand van mei 1397. De reden daarvan is dat er weinig geschreven of gebouwde bronnen van vóór die datum bestaan. De brand heeft vrijwel de gehele stad bezuiden de Grebbe in de as gelegd. Ook de Lievevrouwestraat ligt in die zone. De Gevangenpoort is het enige bouwwerk dat, zij het niet ongewijzigd, van vóór de brand dateert. Waarschijnlijk heeft ook de Lievevrouwekapel de brand geheel of grotendeels overleefd, maar dat gebouw is aan het begin 17de eeuw deels afgebroken, waarna er in 1629 de Korenwaag gesticht is. Laatstelijk in gebruik als tekenschool is dit gebouw in 1931 afgebroken, op één middeleeuwse gevel na die nu nog in De Scherminckel (nr. 45) te zien is (afb. 64). Van vóór de brand resteren bij de woonhuizen tenminste nog een gedeelte van de oostelijke bouwmuur van De Vier Heemskinderen (nr. 5), een gedeelte van de oostgevel van De Oyevaer (nr. 19) alsmede tot omstreeks 1970 de achtertopgevel van het voorhuis daarvan. In de keldermuren zijn op meerdere plaatsen 14de eeuwse gedeeltes behouden gebleven. Hoewel dat moeilijk te constateren valt zullen er nog wel meer delen van bouwmuren van vóór de brand dateren. De meeste huizen zijn tussen 1397 en 1400 weer opgebouwd. Het Groene Woud (nr. 20) lijkt nog in ruïneuze staat de brand overleefd te hebben, doch in 1398 wordt het als erf verkocht en zijn de restanten blijkbaar verdwenen. Slechts van een enkel pand, St. Christoffel (nr.8), is bekend dat het in 1405 nog steeds niet herbouwd was. Van meerdere huizen die in de eerste helft van de 15de eeuw gebouwd zouden moeten zijn, valt aan te nemen, dat zij van de herbouw kort na de brand dateren. Dit zijn, zover nu bekend, Het Maegdenhoofd (nr. 37-39), De Drie Candelaers (nr. 33), het voorhuis van De Oyevaer (nr. 19), Het Exterken (nr. 52), De Coomsack (nr. 7) en Het Pansier (nr. 34).

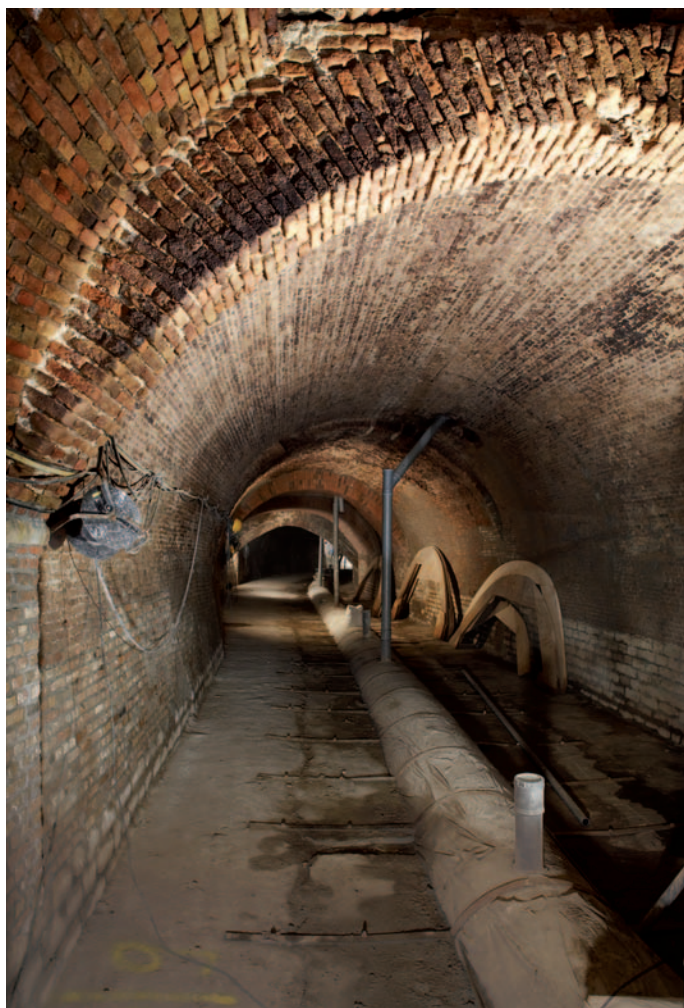
De huizen die na de brand herbouwd werden, waren meest licht van constructie, aanvankelijk misschien met houten wanden of anders toch direct al met vrij dunne stenen muren. De zware stenen huizen in de stad van vóór de brand staan in hoofdzaak aan de Grote Markt (Stadhuis, Leeuwenborch) en aan de Fortuinstraat (nrs. 14, 20 en 7). In de Lievevrouwestraat staan de enige zware muren in De Vier Heemskinderen (d=56 cm) en De Oyevaer (d=43 cm). De gevels zullen traditiegetrouw wel vaak in hout uitgevoerd zijn geweest, terwijl er meestal brandbare rieten, strooien of houten dakbedekkingen toegepast zullen zijn. Toch zullen ook toen al wel stenen dakbedekkingen gebruikt zijn. Interessant is dat in een Frankische wet, de Lex Alamannorum uit het begin van de 8de eeuw met name de verantwoordelijkheid voor schade ontstaan door brand, geregeld werd.²² Het is een wet die ook in het latere hertogdom Brabant gegolden moet hebben en redelijkerwijs haar invloed heeft gehad op de stedelijke regelgeving. Huseigenaren hadden dus ook toen al uit dien hoofde belang bij het voorkomen en beperken van brand. In Antwerpen bevat een verordening uit 1325 al bepalingen over het dekken met tichels.²³ Interessant is dat hier, net als in Bergen op Zoom, sprake is van tichels of daktegels, een kennelijk in onze streek gebruikelijke

dakbedekking, in tegenstelling tot de bijvoorbeeld in het oosten en verder naar het zuiden gebruikelijke romaanse pannen.

Bij de herbouw zullen de huizen wellicht meestal meteen onderkelderd zijn. Soms trad ook herbouw op boven al bestaande kelders. Ook is enkele malen vastgesteld, dat een kelder onder een al bestaand huis is aangebracht. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de 16de eeuw bij het Exterken (nr. 52) en De Linde (Potterstraat 22). De kelders waren waarschijnlijk al direct overwelfd met bakstenen tongewelven, overeenkomend met de nu nog bestaande situatie. Enkele kelders zijn nu nog voorzien van houten zolderingen. Meer dan eens zullen die in het verleden in een latere fase vervangen zijn door gewelven, zoals bij het voorhuis van De Oyevaer (nr. 19). De kelders werden veelal gebruikt voor opslag en bedrijvigheid. Zover bekend werden in Bergen op Zoom kelders niet voor bewoning gebruikt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld 's Hertogenbosch.²⁴ Kelders onder de straat komen nauwelijks voor. Het enige bekende exemplaar is de kleine kelder vóór De Magdalene (nr. 42).

de Grebbe

De structuur van de straat is vanaf 1398 in grote trekken ongewijzigd gebleven. Zoals eerder vermeld is het oudste redelijk betrouwbare beeld daarvan de maquette uit 1750 (afb. 4, 5 en 6). Toch is er sinds 1398 geleidelijk aan wel wat veranderd. Aan de noordzijde lag aanvankelijk slechts één bouwblok. Aan de achterzijde van dat blok liep de Grebbe, ongeveer evenwijdig met de Moeregrebstraat. Dat was een waterloop waarmee het moerassig gebied aan de oostzijde van de stad ontwaterd werd en die uitmondde in de havengeul. Aangezien de natuurlijke afwatering van de moerassen in noordelijke richting gelopen lijkt te hebben, was het mogelijk aanvankelijk een overloop bij hoge waterstand, die bij de hogere zandruggen wat uitgediept was. Om de afwatering te verbeteren werd de waterloop in de 13de eeuw gekanaliseerd, waaraan de naam Grebbe ontleend is (vergelijk het Duitse woord 'graben'). Voor de percelen aan de noordzijde was die Grebbe van groot belang, omdat daarmee de panden over water vanuit de haven bereikbaar waren. Toen in de 15de eeuw het belang van de bevaarbaarheid afnam kon perceelsgewijze het recht tot overkluizing van de Grebbe verkregen worden. De eerste overkluizing vond plaats ten behoeve van de uitbreiding van het Hof van Bergen (nu Het Markiezenhof) aan de Steenbergsestraat. Geleidelijk aan is zo de Grebbe steeds minder zichtbaar geworden in het stadsbeeld en daar zelfs medio 20ste eeuw geheel uit verdwenen. De overkluizing, ook meestal afzonderlijk per pand uitgevoerd, heeft (ondergronds) een bijzonder beeld opgeleverd (afb. 9). Hoewel de gewelven nooit lager mochten reiken dan de nabijliggende stenen bruggen in de straten, is er een grote variëteit in hoogten. Ook in vorm en materiaalgebruik is er een gedurige afwisseling. In het midden van de 20ste eeuw zijn de laatste houten overkluizingen vervangen. Wel resteert nu een rijke variatie aan natuur- en bakstenen gewelven, troggewelven en betonplaten op stalen liggers. Het bedrijfsmatige gebruik van het Grebbewater is nu nog zichtbaar aan de inlaatopeningen in de zijmuren (afb. 88). Die kunnen niet voor afvalstromen benut

Afb. 9. De overwelfing van de Grebbe, achter nr. 20 e.v., in oostelijke richting.

zijn, omdat de Grebbe vóór de 19de eeuw niet als riool gebruikt mocht worden. De lage plaatsing zou daar overigens ook niet doelmatig voor geweest zijn. Dat is daarentegen wel zo als via die openingen emmers of bakken vol water opgehaald werden. Dan is een uitmonding bij de waterlijn zelfs gewenst.

Waarschijnlijk strekten alle percelen zich in oorsprong tot aan de Grebbe uit. De oudste transportakten geven als achtergrens vrijwel altijd de Grebbe aan. Aan de overzijde moet daar toen een kronkelend pad gelegen hebben dat waarschijnlijk tussen 1478 en 1493 recht getrokken is. Die straat is eerst 'Rechte Straat' gaan heten en later 'Moeregrebstraat'.²⁵ Vervolgens bepaalde die door de aswerking de plaats van het in 1510 nieuwgebouwde poortgebouw van Het Markiezenhof. Dat pad liep waarschijnlijk langs het gehele beloop van de Grebbe binnen de stadswallen. Het is traceerbaar vanaf het Beursplein tot aan het Spui, maar ook aan de zuidzijde van de Vismarkt en in de Geweldigstraat. Ook de oudst bekende bebouwingsvlakken van Het Markiezenhof laten er ruimte voor. Wellicht zijn na de aanleg van de Moeregrebstraat de gronden tussen die straat en de Grebbe verkocht, meestal aan de eigenaren van het betrekkelijk geringe aantal grotere panden aan de Lievevrouwestraat. Dat zijn dan met name De Eycke, De Sevensterre en De Hoefysers. In de 20ste eeuw zijn het, op enkele na, zelfstandige erven aan de Moeregrebstraat geworden.

bruggen en gangen

De bereikbaarheid van de meestal grote achtererven die voor handels- en bedrijfsdoeleinden in gebruik waren, was van groot belang. Slechts De Hertshoorn (nr.

10), De Hoefysers (nrs. 14 en 16) en De Sevensterre (nrs. 36 en 38) konden door middel van een brug over de Grebbe hun erf bereiken. Daar kwam verandering in toen omstreeks 1500 op ruime schaal het recht van overwelfing uitgegeven werd. St. Christoffel (nr. 8) kwam met een poort op de Steenbergsestraat uit. Voor andere percelen met een groot erf aan de noordzijde van de straat was er tussen de huizen een viertal gangen, oorspronkelijk wellicht toebehorend aan slechts één pand. Later, na aankoop van belendingen en nieuwe splitsingen, werden die gemeenschappelijk tussen de geburen. Verder in de tijd kwamen geleidelijk aan de gangen weer aan één pand, het economisch belang ervan verdween en dus verdween ook de gang zelf. Slechts één is er nog zichtbaar: de in 1501 tot straat omgevormde Morganstraat. In de structuur van De Pauw (nr. 18), De Hertshoorn en St. Christoffel zijn ze nog herkenbaar (afb. 1).

In het blok bewesten de Morganstraat zijn er geen sporen van gangen gevonden. Alleen bij Het Pansier is er korte tijd sprake van een gang. Die moet dan wel dwars door het huis gelopen hebben. Wellicht zijn er hier nooit méér geweest.

Of aan de zuidzijde aanvankelijk ook slechts één bouwblok lag, is niet met zekerheid te stellen. Wel is bekend dat de Potterstraat vóór 1342 als nieuwe straat beschreven staat, althans het noordelijk gedeelte.²⁶ Zoals eerder vermeld, zou die voordien een achterpad geweest kunnen zijn, waarmee de erven van de huizen aan de Fortuinstraat en mogelijk ook aan de Lievevrouwestraat bereikt konden worden. De Londonstraat zou uit een gang ontstaan kunnen zijn. Bewijzen daarvoor ontbreken vooralsnog.

De bereikbaarheid van de enorme binnenterreinen speelde ook hier een belangrijke rol. Het grootste deel van het binnenterrein behoorde tot een beperkt aantal grote panden: London (nr. 41), Het Wapen van Engeland (nrs. 27 en 29), St. Anthonis (nr. 25, west), De Oyevaers (nrs. 19 en 21), later De Colve (nr. 17) en Het Swarte Cruys (nr. 15). Het erf van London was bereikbaar uit de Londonstraat, de andere via gangen vanuit de Zuidmolenstraat. Ook het erf van De Scherminckel (nr. 45) was bereikbaar uit de Londonstraat en dat van drie panden bewesten de Potterstraat via een gang vanuit diezelfde straat. Vanaf de Lievevrouwestraat was er verder nog een vijftal gangen. Het Wapen van Engeland en St. Anthonis hadden eeuwenlang een poort aan de Lievevrouwestraat én aan de Zuidmolenstraat. De poort van St. Anthonis manifesteert zich aan de Lievevrouwestraat nog steeds als de ingangstravee met balkon van de gevel van de voormalige 'Sociëteit'. De poort van Het Wapen van Engeland is nog zichtbaar in de toegangsdeur van de parterre van Het Klijn Wapen van Engeland (nr. 27). In het straatbeeld is de gang van De Biecorf nog goed herkenbaar, de overige zijn in de structuren van de huizen nog terug te vinden. Het binnenterrein achter de Lievevrouwekapel/Korenwaag was bereikbaar via de 'apperel' naar de stadsvesten. Naast de vijf ook in de archieven vermelde gangen, is er nog een overbouwde aanwezig in De Bonten Os (nr. 11).

De genoemde gangen zorgden voor evenzovele onderbrekingen in de straatwand. Maar daarnaast moesten er nog vele andere openingen geweest zijn als gevolg van de wijze van plaatsing van de huizen op de erven en de voormelde noodzakelijke ozielopen. Toen

Afb. 10. De Lievevrouwepoort met aangrenzende huizen, ca. 1870

later goten aan de dakvoet gebruikelijker werden, konden de ozielopen verdwijnen. Eén bouwmuur kon dan verdwijnen en de andere gemeenschappelijk worden. Soms bleven beide muren staan en werden er aan weerszijde stukken weggenomen of kasten in uitgehakt. Het staan op eigen muren en het hebben van ozielopen of gemeenschappelijke muren werd regelmatig bij de verkoopakten vermeld, zeker als er kort tevoren veranderingen waren aangebracht. Door het in onbruik raken van de gangen en ozielopen werden de gevelwanden geleidelijk aan gesloten.

Het Vliegend Hert (nr. 46) en De Timmerman (nr. 48) staan met eigen bouwmuuren tegen elkaar, zoals dat uit de transportakten ook blijkt. Er is daar geen ozielopen aanwezig. Drie ozielopen zijn er tot heden nog maar teruggevonden in de Lievevrouwestraat: die tussen De Scherminckel en de Lievevrouwekapel, die tussen De Voetboog (nr. 32) en Het Blauwe Schilt (nr. 30) en een gedeelte van een ozielopen tussen De Tassche (nr. 21) en Het Gulden Schilt (nr. 23). De occupatie van die ozielopen door De Scherminckel, en daarmee de ingebruikneming van de oostgevel van de kapel, leidde uiteindelijk tot het behoud van die kapelmuur. Tussen De Coornsack (nr. 7) en De Tinnen Pot (nr. 9) stonden er tot omstreeks 1500 twee bouwmuuren tegen elkaar, waarvan die van nr. 7 toen weggebroken is. Een ozielopen bestond daar tevoren dus al niet meer. Elders in de stad zijn nog enkele grotendeels bewaarde ozielopen bekend: tussen Fortuinstraat 8 en 10, tussen Rijkebuurtstraat 26 en 28, tussen Noordzijde Haven 28 en 30 en tussen Hoogstraat 2 (de Lakenhal) en 4. De Taatste, die ook aan de straatzijde nog zichtbaar is, dateert echter pas van na 1747 en diende vooral voor afwatering van het binnenterrein.

huisnamen

Aardig is, dat in de vroege 15de-eeuwse akten huizen aangeduid worden met de naam van de eigenaar en de ligging aan een straat. Vanaf het einde van die eeuw komen de huisnamen in zwang met als toevoeging de straatnaam. Pas rond 1800 raken de huisna-

men in onbruik en wordt de huisnummering toegepast. In de 18de en 19de eeuw is het nummer samengesteld uit een wijkletter en een volgnummer in de wijk, dus niet per straat. Vanaf de 20ste eeuw is de nummering per straat geordend. Inmiddels is die al meerdere keren gewijzigd (tabel 1). Huizen zijn dan alleen te traceren met behulp van kaarten, terwijl met het voorgaande eeuwenlang in stand gehouden gebruik van huisnamen uit de tekst direct duidelijk is welk huis bedoeld wordt. Ook kadastrumnummers zijn aan wijziging onderhevig: bij elke verandering van de omvang van een perceel wijzigt het nummer. Alleen de huizen nrs. 2, 34, 7 en 11 hebben nu nog hun oorspronkelijke nummer. De huisnamen worden in de verschillende akten en door de jaren heen op uiteenlopende wijze geschreven. Voor de schrijfwijze in deze studie is de meest voorkomende gekozen. Bij later afgesplitste huizen is zodoende een moderne schrijfwijze te vinden (Hoefysers, Cleyn Hoefijser en Klijn Wapen van Engeland).

4. De verdere 15de en vroege 16de eeuw

De stad beleefde van omstreeks 1450 tot 1530 een periode van grote bloei. Toen kwamen belangrijke gebouwen tot stand, zoals Het Markiezenhof, de ambitieuze vergroting van de Gertrudiskerk, de nieuwe Stadswaag, het Engelse Huis en de Watermolen. Ook het Stadhuis werd toen vergroot. Natuurlijk ontwikkelden ook de bewoners in die periode bouwactiviteiten. Veel oude huizen zijn herbouwd of vergroot. Ook in de Lievevrouwestraat gebeurde dat. Zo zijn De Coornsack (nr. 7), De Tinnen Pot (nr. 9) en De Oyevaer (nr. 19) vergroot. London (nr. 41), Het Groene Schilt (nr. 28), De Draeck (nr. 43) en De Scherminckel (nr. 45) werden zelfs geheel vernieuwd. Het bestuur van de welvarende stad maakte van die bouwactiviteiten gebruik om het aanbrengen van harde dakbedekkingen te bewerkstelligen. Dat gebeurde door het beschikbaar stellen van een bijdrage in natura, bijvoorbeeld daktichels. De nieuw gebouwde huizen waren daarmee brandveilig, zodat de dreiging van grootschalige branden ingeperkt werd.²⁷ Dergelijke subsidies ontvingen onder andere de eigenaren van London (nr. 41), St. Anthonis (nr. 25), De Drye Candelaers (nr. 33), De Oyevaer (nr. 19) en De Sevensterre (nr. 38). Anthonys, de bastaard van Glymes, die in De Hoefysers (nrs. 14 en 16) woonde, ontving zelfs een bijdrage om in plaats van tichels, schaliën of leien op zijn dak te leggen. Opmerkelijk is dat een kort na de stadsbrand van 1444 ingestelde verordening de verplichting voor het hebben van harde dakbedekkingen wél oplegde voor de huizen bezuiden de Grebbe en in het havenkwartier, doch niet voor de huizen benoorden de Grebbe. Wellicht bleef het economisch belang daar achter en was de bebouwing minder compact, waardoor de kans op brandoverslag kleiner was. Misschien is ook de reden dat bij de stadsbranden van 1397 en 1444 het gebied benoorden de Grebbe niet getroffen werd.

Zover nu valt na te gaan waren de herbouwd huizen meest 'diepe' huizen. Die hebben rechthoekige plattegronden, waarbij de korte zijde aan de straat ligt. De

Oostenryck

Lievrouwestraat 56

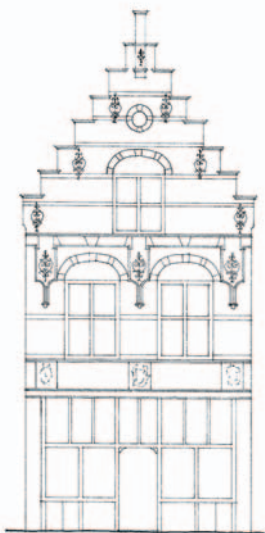
Voor- en achterhuis, beide wellicht onderkelderd, met twee verdiepingen en een zolder. Bouwjaar grotendeels 1600. Verdiepingsbalklaag in het achterhuis van moeren kinderbalken; overigens enkelvoudige grenen balklagen. Erachter een tweede afzonderlijk achterhuis van één bouwlaag met een zolder en een pakhuis uit 1884 van twee bouwlagen en een zolder.

Afb. 122. Lievrouwestraat 56, voor- en zijgevels in 2005

historie

Het perceel werd van oudsher begrensd door de Lievrouwestraat in het zuiden, de Gevangenpoortstraat in het westen, het huis De Eycke in het oosten en de Grebbe in het noorden. Na de overkluising van de Grebbe in 1537 (door de buurman) werd de noordelijke begrenzing een achterhuisje van De Eycke.

nr. 56 / fig. 7

nr. 56 / fig. 8

nr. 56 / fig. 9

nr. 56 / fig. 10

Dit achterhuis, dat op de Grebbe stond, is vermoedelijk aan het eind van de 17de eeuw overgegaan naar de eigenaar van Oostenryck. In de Grebbe is nog een ongeveer 1 m breed gedeelte van de kalkstenen overwelling van de vroegere brug in de Gevangenpoortstraat zichtbaar, evenals de rechtstanden over de volle breedte (afb. 121).

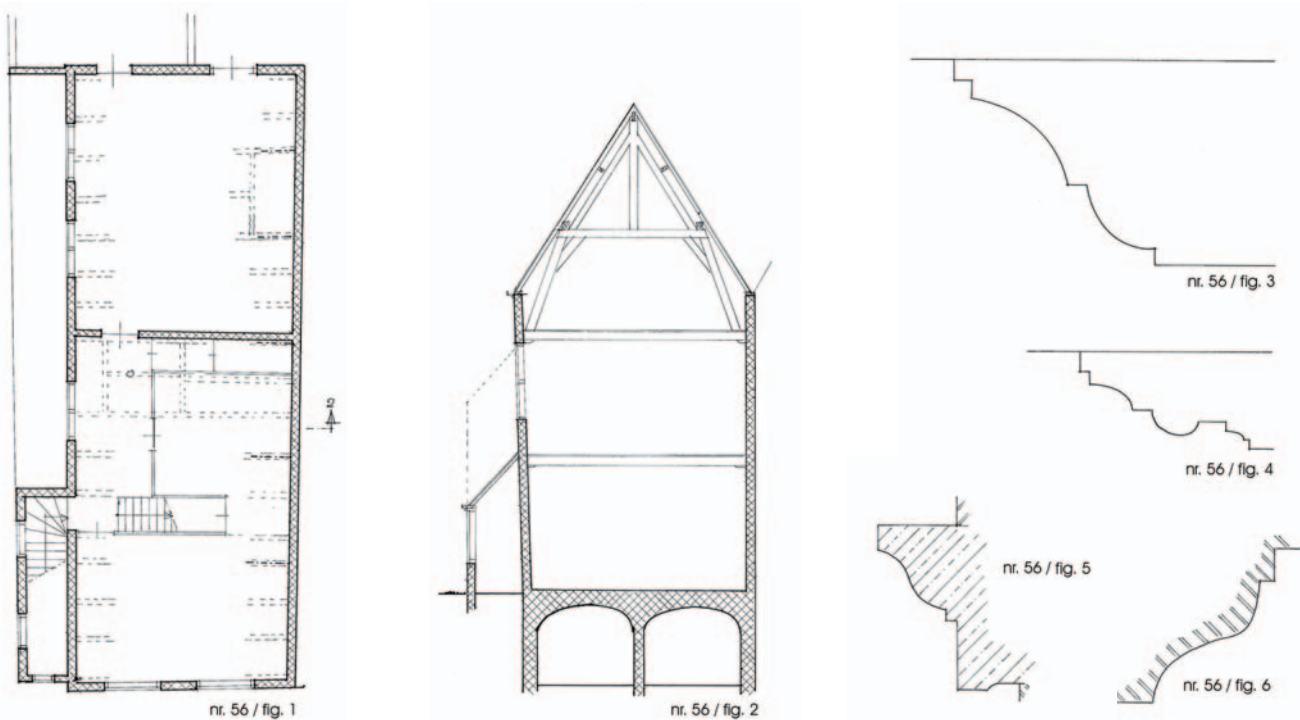
Het is opvallend dat tussen 1506 en 1530 het huis elf maal van eigenaar wisselde. Onder deze eigenaars waren enkele notabele burgers van Bergen op Zoom, die naast Oostenryck ook een aantal andere huizen in bezit hadden.

In 1513 werd voor het eerst gesproken van een achterhuis. Koopster was toen Yde Hermansdr. uit Haarlem, wellicht een bezoekster van de jaarmarkten. Van dit achterhuis zijn vermoedelijk bij de herbouw in 1600 nog gedeelten bewaard gebleven in het huidige achterhuis.

De Tachtigjarige Oorlog, en vooral de belegering in 1588, heeft de gebouwen in de stad niet onberoerd gelaten. Vele honderden huizen raakten in dusdanig verval door leegstand, oorlogsschade en inkwartiering van soldaten, dat ze deels of geheel herbouwd moesten worden. De stad trachtte het herstel aan te moedigen door middel van een 'recompense' (tegenmoetkoming) in de bouwkosten.

De eigenaar van Oostenryck, Dignis Cornelissen, heeft hiervan geprofiteerd. De stadsrekening van het jaar 1600/1601 vermeldt een 'recompense' van dertig gulden voor hem, wegens het opbouwen van een nieuw huis bij de Gevangenpoort.⁵⁸ De herbouw van Oostenryck wordt ook vermeld in een rentebrief van 6 mei 1600.⁵⁹ Onderpand is een "huis, erve, hove en toebehoren in de Vrouwenstrate by de Vrouwenpoorte, genaemt Oostenryck, door Dignis Cornelissen nieuwelycken opgetimmer". In hetzelfde jaar werd een contract gemaakt met de eigenaar van De Eycke betreffende het onderhoud van de loden goot tussen beide huizen. Tegelijkertijd werd het betrekken van putwater uit de pomp van Oostenryck geregeld.

Tussen 1625 en 1627 werd Oostenryck bewoond door een kleermaker, die in het voorhuis een winkel dreef. De winkelbetimmering en de toonbank brak hij er na verkoop van het huis weer uit. De volgende eigenaar was de licentmeester Henrick van Cuijlenborgh. Deze inde namens de Zeeuwse Admiraliteit de belasting die werd geheven op de handel met gebieden die door Spanje bezet waren. Kennelijk leverde deze functie behoorlijke inkomsten op, want Hendrick bekleedde de

voorkamer met kostbaar goudleer. De overige inrichting van het huis zal wel navenant geweest zijn, maar alleen het goudleer werd bij de verkoop in 1662 vernoemd, omdat dit niet bij de verkoop was inbegrepen.⁶⁰

In 1639 had hij toestemming gekregen om de Grebbe te overwelven "ende daer oppe timmeren een loffelyck huys". Voor Adriaan Baks, oud-schepen en raad van Bergen op Zoom, die eigenaar was tussen 1763 en 1778, was Oostenryck een beleggingsobject. Het huis en de stalling waren afzonderlijk verhuurd.

In maart 1800 kocht de tavernier Pieter Rok Oostenryck. Hij liet het huis voor ongeveer fl. 500 verbouwen door Marijnus Pilaar tussen april en november 1800. Deze fl. 500 bleef hij schuldig in de vorm van een hypotheek. Daarnaast was het huis zwaar belast met het restant van de koopsom. Deze kon hij niet aflossen, zodat het huis in 1810 weer aan de voorgaande eigenaren terugkwam. Tijdens de volkstelling van 1812 werd Oostenryck bewoond door Anthonie Overhoff, dansmeester, afkomstig uit Maastricht.

Tussen 1812 en 1821 werd Oostenryck ingericht tot broodbakkerij, waarschijnlijk door de huurder, broodbakker Jacobus Knuppel. In de notariële akte voor publieke verkoop in 1821 werd tenminste vermeld dat het fornuis in de kelder, de toog en winkelplanken en een pottenkast in de achterkeuken eigendom waren van Jacobus Knuppel. Hij kocht het huis in 1821 en bleef er wonen tot 1853. Toen nam zijn schoonzoon, Jacobus Petrus van Gastel, eveneens broodbakker, het huis met bakkerij over. In 1881 kocht Jacobus van Gastel niet alleen De Eycke, maar ook een huisje recht erachter dat op de Grebbe stond. Tezamen met het huisje achter Oostenryck werd dit huisje drie jaar later verbouwd tot het huidige pakhuis. Het bleef bij de splitsing van Oostenryck en De Eycke in 1885 bij het eerstgenoemde. Ook het aan de oostzijde aangrenzende erf bleef bij Oostenryck. Het huis kwam in 1891 in eigendom bij Josephus van Steen, brood-, koek- en banketbakker, in wiens familie het bleef tot 1964.

In het begin van de 20ste eeuw zijn er plannen geweest om na de voltooiing van de doorbraak aan de zuidzijde van de Gevangenpoort ook aan de noordzijde zo'n doorbraak te maken. De tegenstanders daarvan

kregen gelijk, wat het behoud van Oostenryck betekende. Toch voorzag het naoorlogse bestemmingsplan 'Lievrouwepoort' wederom in de sloop van dit huis. Ook deze keer overwon gelukkig het cultuurhistorisch besef de stedenbouwkundige inzichten.

bouwwerken

Het nu nog grotendeels bestaande huis Oostenryck is gebouwd in 1600. Er is vrijwel niets bekend van het huis, dat voordien op deze plaats stond. Afgezien van de thans nog volgestorte kelders die niet onderzocht konden worden, dateert alleen een gedeelte van de achtergevel en mogelijk ook de verdiepingsbalklaag in het achterhuis van vóór de herbouw. In de achtergevel is vrij volledig de topgevel van een huis bewaard, dat slechts één verdieping en een zolder telde. Zelfs de vlechtingen van de gevelbeëindiging zijn hierin terug te vinden. Het is aldus duidelijk, dat de voorganger even breed en diep was als het bestaande huis en dat in elk geval het achtergedeelte een verdieping lager was. Wel ontbrak in die periode het uitgebouwde pothuis. De zijgevel stond direct aan de straat, waarvan de breedte nog terug te vinden is in de maat van de eronder liggende brug over de Grebbe.

de gevels

De voorgevel is een trapgevel van het 'Dordtse' type, laatgotisch dus, doch met een duidelijke renaissance uitwerking (fig. 7). Van deze gevel bestaat thans nog alleen het middengedeelte. Dit is geheel opgetrokken van een strakke, rode baksteen met een kalkstenen ornamentwerk. De vensters zijn geplaatst in verdiepte nissen met geprofileerde neggen (fig. 6). Oorspronkelijk zijn de boogtrommels boven de ramen met siermetselwerk gevuld geweest. De uitkragingen op de gevelpenanten zijn boven de raamnissen gekoppeld door strekken. De sluitstenen in deze strekken zijn versierd met een bladmotief; die van de raambogen zijn getooid met een gebeeldhouwde mannen- en vrouwenkop. Op de kragstenen onder de geveluitkragingen zijn engelenkopjes, bekroond door een Ionisch kapiteel,

Afb. 123. Plafondschildering in Lievevrouwestraat 56, voor restauratie

aangebracht. Blijkens de gevonden restanten is het beeldhouwwerk gepolychromeerd geweest. Oorspronkelijk bevond zich onder de vensters een fries, waarin een gevelsteen en waarschijnlijk twee maskers waren aangebracht. Zij zijn nog te zien op een foto van omstreeks 1870 (afb. 10). Als architraaf is in de kroonlijst een nog aanwezige waterslaglijst benut (fig. 5). Hoe de oorspronkelijke onderpui er heeft uitgezien is niet bekend. Gezien de symmetrie die in het puifries bestond, zal de voordeur wel in het midden gestaan hebben.

De zijgevel is vrijwel geheel in zijn oorspronkelijke staat bewaard gebleven. De raamnissen zijn hier analoog aan die in de voorgevel. Vanaf 1600 hebben er tegen

Afb. 124. Detail van plafondschildering na restauratie

de zijgevel een pothuis van één verdieping en een trappenhuis gestaan. Het pothuis had aanvankelijk een flauw hellend, met lood bekleed dak. Aldus was het laag genoeg om erboven vensters aan te kunnen brengen ten behoeve van de achterkamer op de begane grond. Later verviel de noodzaak hiervan, waarna een steiler pannendak aangebracht werd bij gelijkblijvende gevelhoogte. Van de achtergevel is alleen het middengedeelte en fragmentarisch het ondergedeelte bewaard gebleven. Dankzij de tekening die Bernardus Klotz in 1671 van de Nieuwe Markt maakte, weten we dat de achtergevel een tuitgevel was met een kruisvenster op de zolder en een luikje op de vliering. (afb. 126)

de interieurs

Van de interieurs van het huis is behalve de balkenzolderingen niets overgebleven. Dankzij diverse aangetroffen bouwsporen is het toch mogelijk daarvan een redelijk beeld te vormen. De beganegrond en eerste verdieping zijn door een tussenmuur in voor- en achterhuis verdeeld. De kelder, die met twee evenwijdige tongewelven overwelfd is, ligt geheel onder het voorhuis. Van de trappen die toegang geven tot de kelder komt er één uit onder de trap naar de eerste verdieping. In het voorhuis is op de begane grond geen spoor van een schoorsteen gevonden. De balkenzoldering is enkelvoudig. Aan de westzijde, in de hoek achter de voorgevel, is de toegang tot de verdiepingstrap geweest. Het achterhuis heeft een zoldering van moer- en kinderbalken met geprofileerde sleutelstukken (fig. 3). In de middelste travee heeft tegen de oostelijke wand een grote schoorsteen gestaan. De verdiepingstrap stond, zoals vermeld, in een uitgebouwd trappenhuis. De doorgang in de zijgevel op de eerste verdieping is nog de oorspronkelijke. In het verlengde van de verdiepingstrap lag de zoldertrap, die vroeger wel met een deur afgesloten zal zijn geweest. Alle vertrekken op de eerste verdieping hebben enkelvoudige balkenzolderingen met fraai geprofileerde sleutelstukken (fig. 4). De plaats van een oorspronkelijke schoorsteen in de voorkamer was niet met zekerheid vast te stellen. Mogelijk heeft hij tegen de wand naast de zoldertrap gestaan. De 'moet' in het midden van de oostelijke zijwand zal dan van een latere schoorsteen geweest zijn. De binnenkamer achter de zoldertrap was kennelijk niet te verwarmen. Merkwaardig zijn de steunblokkjes voor stokken, die op de overloop tegen de zijanten van de balken zijn aangebracht. Mogelijk betreft het hier een droog- en bewaarplaats voor worsten of dergelijke. Het pièce de résistance op deze verdieping is ongetwijfeld een laat 17de-eeuwse plafondschildering die tegen de balkenzoldering van de achterkamer is aangebracht (afb. 123, 124 en 125). In het midden van elke balkentravee bevindt zich een medaillon met een portret. Bij de wanden zijn halve medaillons aangebracht met een schelpmotief. Hierfussen bevinden zich nog twee kleine medaillons met een bloemmotief. De resterende vlakken tussen de balken en ook die daarop zijn opgevuld met omkaderde arabesken. De achtergrond is overwegend blauwig grijs. De voorstellingen zijn in hoofdzaak in rood en geel uitgevoerd. De plaats van de vroegere, ongetwijfeld rijk uitgevoerde schoorsteen in dit vertrek is duidelijk bepaald door de nog aanwezige raveling in de zolderbalklaag. De schoorsteen staat recht boven die in de onderliggende achterkamer.

Afb. 125. Lievevrouwestraat 56, overzicht van de beschilderde balkenzoldering in 2006

De oorspronkelijke kap is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. De onderste schaargebinten van de spannen en de flieringen daarop, alle gemaakt van grenen, zijn er nog. De spanten hebben gehakte telmerken. Waarschijnlijk hebben oorspronkelijk op de schaargebinten keperspanten gestaan.

Bij de restauratie in 1976 zijn enkele losse interieurelementen aangetroffen, die wellicht in het huis toegepast zijn geweest. Er is een eiken achthoekige spil van een draaitrap gevonden, hergebruikt voor een onderstempeling, en twee 18de-eeuwse pilasters van een kast met een latere bovenlijst, thans hergebruikt in Potterstraat 22.

de verdere ontwikkeling

De maquette van Bergen op Zoom uit 1750 geeft enige informatie over de verdere ontwikkeling van het huis. Een ingrijpende verandering is al uitgevoerd vóór 1750. De top van de voorgevel is toen vervangen door een dakschild. De voorgevelpui bestond toen uit een deur en twee ramen, waarbij de deur uiterst links was geplaatst.

Nadat het huis in 1800 voor fl. 3.200 verkocht was, zijn er uitgebreide verbouwingen in het huis uitgevoerd.⁶¹ Wellicht is toen de pui gebracht in de vorm die we kennen van de foto van omstreeks 1870 (afb. 10, fig 8). De eigenaar, tavernier Pieter Rokks hield er een schuld van fl. 300 aan de bierbrouwer aan over en een schuld van fl. 500 aan Marynis Pilaar, meester metselaar, voor geleverde materialen aan platen (balken), kalk en steen, alsmede arbeidsloon. Het huis was toen ook nog belast met een restant van fl. 3.000 van de kooppenningen. De bovengevel bleef toen vrijwel ongewijzigd. Wel werden de vroegere kruiskozijnen vervangen door nieuwe schuifraamkozijnen. De nieuwe kozijnen waren hoger dan de oude, zodat de raamnissen naar beneden doorgebroken moesten worden. Bij het vervangen van de kozijnen zijn ook de vullingen in de boogtrommels opnieuw aangebracht van gele baksteen.

Waarschijnlijk is er geen patroon meer in de vulling aangebracht omdat de gevel toen al geschilderd was of zou worden. De ondergevel is bij deze verbouwing geheel vernieuwd. De voordeur, die naar de as van de gevel verplaatst was, werd voorzien van een monumentale portiek met voluutvormige consoles. De ramen hadden allen een roedeverdeling zoals die in het begin van de 19de eeuw gebruikelijk was.

In 1879 is de voorgevel in opdracht van de suikerbakker Van Gastel vrij ingrijpend verbouwd (fig. 9). Het gedeelte onder de waterslaglijst van de verdiepingervensters werd geheel weggebroken, inclusief de gevelstenen. De nieuwe, nog bestaande, geheel houten winkelpui heeft een hardstenen basement. De winkel deur wordt geflankeerd door twee pilasters. Oorspronkelijk was hierboven een fronton aangebracht. Dit moet echter al snel verwijderd zijn, aangezien het op geen enkele oude foto voorkomt. In elk geval vóór 1888 is het al weggebroken. De pilasters zijn daarbij tot aan het puifries op volle breedte doorgetrokken (afb. 122). Het bovengedeelte van de gevel bleef in 1879 ook niet ongewijzigd: de natuurstenen banden en lijsten in de penanten werden weggebroken, de ramen werden vernieuwd en de kozijnen van hardstenen onderdorpels voorzien. Later, in de twintiger jaren van de 20ste eeuw zijn de sierankers vervangen door gewone schootankers. In de zestiger jaren is de gevel, en vooral de pui, sterk in verval geraakt. De pilasters en het fries van de pui werden geheel met platen hardboard bekleed.

De zijgevel is in de loop der eeuwen vrijwel ongewijzigd gebleven. Wellicht eveneens in 1800 zijn de kruiskozijnen van de achterkamer boven door nieuwe, hogere schuifraamkozijnen vervangen. Het kruiskozijn van de overloop bleef bij die verbouwing waarschijnlijk bestaan. Toen de gevel later een binnenmuur werd zijn alle raamkozijnen verwijderd. Van het kozijn op de overloop bleef de bovendorpel gehandhaafd als latei voor een nieuw binnenraam. Beide andere vensters werden dichtgemetseld.

Het pothuis en het trappenhuis zijn in tegenstelling tot de zijgevel zeer ingrijpend vernieuwd en gewijzigd. In twee bouwfases in 1896 en 1926 werden beide vernieuwd en over twee verdiepingen tot aan de zoldervloer opgetrokken. Aldus werd de oude zijgevel vrijwel geheel aan het gezicht onttrokken. De plaats van de trap bleef ongewijzigd.

In 1964 werd door een storm zware schade aangericht aan de kap. Bij de ingrijpende herstelling die hierop volgde werd het bovengedeelte van de kap geheel vernieuwd, alsmede de top van de achtergevel. Met voorbijgaan aan het op vlucht staan van de gevel werd de top op voorschrift van de overheid middels een betonconstructie loodrecht boven de fundering herbouwd. Aldus ontstond aan de binnenzijde de huidige vreemde sprong ter hoogte van de zoldervloer. Achter het hoofdgebouw staan twee bijgebouwen: een voormalige werkplaats en een pakhuis. De werkplaats bestond blijkens de oudste kadasterkaart reeds rond 1830. Eind 19de eeuw is het gebouw ingrijpend vernieuwd, waarbij alleen een gedeelte van de zijgevel behouden bleef. Het pakhuis is nieuw gebouwd in 1884. In 1830 was dit gedeelte van het erf onbebouwd. In 1750 stond er echter volgens de maquette al wel een gebouw. De noordelijke topgevel van dat bouwwerk is opgenomen in de scheidingsmuur van het pakhuis en het huis 'Achter de Eycke', Moeregrebstraat 43. De nog bestaande topgevel is bij de restauratie van dat huis in 1976-1977 zichtbaar geweest.

de restauratie

Het huis en de bijgebouwen zijn in twee etappes gerestaureerd: de voorgevel in 1970 en de rest in 1975. De winkelpui is geheel hersteld in de toestand van 1879, met uitzondering van het fronton boven de voordeur. Reconstructie daarvan zou willekeurig geweest zijn, aangezien op het tijdstip van de restauratie de ontwerptekening uit 1879 nog niet gevonden was, terwijl ter plaatse alleen de verjonging van de

deurstijlen te constateren viel. Al bij al reden genoeg om de bestaande toestand te behouden (afb. 122). Het bovengedeelte van de voorgevel is hersteld naar de toestand van vóór 1879. De kalkstenen banden zijn weer aangebracht. De raamkozijnen zijn van houten onderdorpels voorzien. De ruitverdeling in de ramen is die uit 1800, behorende bij de bestaande kozijnen. De vorm van de sierankers was van de bekende afbeeldingen niet goed af te leiden, zodat hier een enigszins vrije reconstructie is toegepast.

De zijgevel is grotendeels in zijn oorspronkelijke vorm hersteld. Dankzij de vondst van de bovendorpel van een kruisvenster was een betrouwbare reconstructie hiervan mogelijk. Een reconstructie overigens die uit constructief oogpunt noodzakelijk was, omdat twee kapspanten midden boven de raamkozijnen gepositioneerd zijn!

In afwijking van de oorspronkelijke toestand zijn de vensters voorzien van glas-in-hout vullingen in plaats van glas-in-lood. Van het trappenhuis en het pothuis zijn bij de ontmanteling duidelijke sporen aangetroffen. De aansluitingen van het dakvlak en topgevel op de bestaande gevel waren goed te zien. De oorspronkelijke gevelhoogte van het pothuis en twee verschillende dakhellingen tekenden zich af in de topgevel van het werkplaatsgebouw.

De top van de achtergevel is opnieuw opgetrokken op de oorspronkelijke plaats. Voor de uitvoering is gebruik gemaakt van de eerder vermelde tekening van Klotz en van de aanwezige detaillering in de zijgevel.

Inwendig zijn de balkenzolderingen hersteld. Mede ter wille van de stabiliteit van het huis is de binnenmuur tussen voor- en achterhuis herbouwd. De begane grond is verder ongedeeld gebleven. Met als uitgangspunten de tussenmuur en de zoldertrap is op de eerste verdieping een nieuwe indeling gemaakt die vrijwel overeen zal komen met de oorspronkelijke. De beschildering van de balkenzoldering in de achterkamer is zorgvuldig gerestaureerd.⁶²

Afb. 126. Tekening van de Nieuwe Markt door Bernardus Klotz, 1671